

P449158 - AFGIFTEKANTOOR 3000 LEUVEN

Orgelkunst

169 jaargang 43
juni 2020

De orgelwerken van Daan Manneke
Averbode in de geschiedenis van de orgelbouwkunst
Het orgel (1770) van Eversel
De orgelmakers Frédéric en Théodore Ruef (Ruëf)

Orgelkunst is een driemaandelijkse tijdschrift over orgelcultuur dat verschijnt per 1 maart, 1 juni, 1 september en 1 december
opgericht in 1978
ISSN 0776-9350

Uitgave

Orgelkunst vzw, Deken Michielsstraat 71, BE-1500 Halle
mail@orgelkunst.be
www.orgelkunst.be
ondernemingsnummer: BE 0421 446 885

Verantwoordelijke uitgever

Stijn Hanssens [e] stijn.hanssens@orgelkunst.be

Erevoorzitter Kamiel D'Hooghe; **Ereondervoorzitter** Marc Van Driessen (†2015)

Redactieraad

hoofdredacteur Luk Bastiaens [e] luk.bastiaens@orgelkunst.be

redactie Nico Declerck
Stijn Hanssens
Joël Hooybergs
Pieter Vanhaecke
Bart Wuilmus

Administratie [e] mail@orgelkunst.be

Abonnementen 2020

België: € 35

Europa: € 48

Buiten Europa: € 55

Steun Orgelkunst vanaf € 60

Betalen abonnementen

enkel via rekeningnummer BE09 4366 2049 9157 | BIC: KREDBEBB

t.n.v. Orgelkunst vzw

Overige publicaties & advertentieopgave

Informatie: www.orgelkunst.be | mail@orgelkunst.be

Aan dit nummer werkten mee

Kees Weggelaar [e] zelf45@hetnet.nl
Jozef Van Osta [e] jozef.vanosta@parkabdij.be
Bart Wuilmus [e] bart.wuilmus@orgelkunst.be
Paul Peeters [e] paul.peeters@hsm.gu.se

Quousque tandem abutere, Corona, patientia nostra?!

Hoelang zal ons geduld nog op de proef gesteld worden? Twee weken na het verschijnen van ons maartnummer leek het alsof de stekker uit de samenleving ging en het openbare leven verlamd achterbleef. Wat volgde, waren onzekere weken, duizelingwekkende cijfers en een dagelijks reilen en zeilen dat we grotendeels moesten heruitvinden. Bange sintels van hoop werden telkens in de kiem gesmoord door nieuwe Covid-offensieven. We denken hierbij aan alle slachtoffers en beproefde naasten, en niet in het minst aan de hulpverleners die onder soms dramatische omstandigheden hemel en aarde bewogen om het virus met geschoeide hand te lijf te gaan.

De pandemische woede heeft een resoluut en ongezien einde gemaakt aan veel menselijk wikken en schikken. Concerten en festivals op korte en lange termijn gaan niet meer door, kerken zijn gesloten voor liturgie, en de orgels, die blijven eveneens geconfinerd achter slot en grendel. Ontluisterende stilte... zou men gedacht hebben, maar dat is gerekend buiten de creativiteit van velen, die zich een weg – zij het digitaal – door de opgelegde maatregelen proberen te banen. Het confinement geeft ons hopelijk de gelegenheid om in ons eigen 'claustrum' het begrip tijd te herdenken en te oefenen in wat de moderne mens niet meer of te weinig kent: onthaasting en verstilling. Een dankbaar verlichtingsideaal van Voltaire kan ongetwijfeld van pas komen: *cultiver notre jardin*. Nood kan een deugd worden en kansen geven om te (her)ontdekken. Hopelijk mag ons juni-pinksternummer u daarbij inspireren.

Daan Manneke kreeg al eerder in *Orgelkunst* een galmbord. Zo schreef hij in 1996 een bijdrage over eigen orgelcomposities. Kees Weggelaar schreef vervolgens, in 2009, een portret over deze gelauwerde Nederlandse componist. Nieuw orgelwerk van zijn hand werd te dier gelegenheid opgenomen op de cd-bijlage bij datzelfde nummer. Zijn 80ste verjaardag en tal van recente onderscheidingen, waaronder ook een Franse, vormden de aanleiding voor een tweede 'flamboyant en verrassend' portret. Ook de norbertijnen zijn inmiddels trouwe gasten in ons tijdschrift. *Geen rijker kroon dan eigen schoon!* In de abdij van Averbode geloven we dat graag, beslist wanneer het dan over haar orgels gaat. Jozef Van Osta *o. præm.*, in vuur en vlam gegrepen door orgelpassie, rad van tong en pen, en vooral gezegend met kanunnikengeduld, kon vorig jaar de rijke en boeiende orgelgeschiedenis van zijn abdij met een doctoraat bekronen. Dat laatste mocht bovendien het licht zien in een uitmuntende wetenschappelijke publicatie. Hij blikt terug op zijn krachttoer en doet in *Orgelkunst* zijn relaas. Bart Wuilmus was vervolgens in Eversel en brengt verslag uit van zijn bezoek aan het onlangs gerestaureerde aan Johannes Beerens toegeschreven orgel. Dat instrument brengt ons ten slotte bij nieuwe gegevens over de Duitse orgelmakersfamilie Ruef in een bijdrage van Paul Peeters.

Ik wens u, beste lezer, mooie en serene zomerdagen. Hou de moed erin voor ons aller gezondheid en laten we van ons geduld een nog mooiere deugd maken, *confinement oblige!*

[JOËL HOOYBERGS]

Voorzijde Daan Manneke. © Robert Janse

Achterzijde Kortrijk, het orgel (1678) uit de Sint-Mattheüskerk in het begijnhof te Kortrijk. © Gerard van Betlehem

Voor de inhoud van de ondertekende artikels zijn alleen de auteurs verantwoordelijk. Overname van artikels is mogelijk na schriftelijke toestemming van de hoofdredacteur.
De redactie poogt zorgvuldig om te gaan met beeldrechten. Gelieve met de hoofdredacteur contact op te nemen bij vermeend oneigenlijk gebruik van afbeeldingen.

Inhoud

juni 2020 | nummer 2

- 52 Kees Weggelaar**
Flamboyant en verrassend
Een tweede portret van Daan Manneke

- 62 Jozef Van Osta**
De unieke plaats van de abdij van Averbode in de geschiedenis van de orgelbouwkunst in de Zuidelijke Nederlanden (ca. 1434-heden)

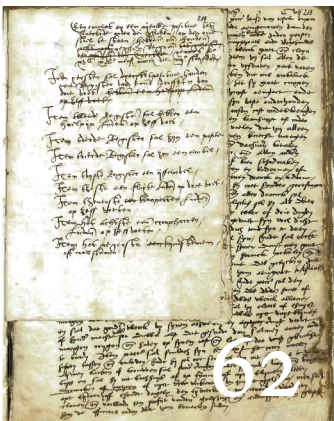
- 75 Bart Wuilmus**
Het aan Johannes Beerens toegeschreven orgel (ca. 1790) van de Sint-Jacobuskerk te Eversel (Heusden-Zolder)

- 81 Paul Peeters**
De orgelmakers Frédéric en Théodore Ruef (Ruëf)

- 89 Nieuwe uitgaven**

- 92 Berichten**

- 94 Overzicht tijdschriften**

Kleines Orgelkonzert für Dornum

I TOCCATA

Jos van der Kooy gewidmet

Daan Manneke

Ardito $\text{♩} \pm 90$, quasi una fantasia

f, con fuoco, non legato

II 2 2

8

14

[A]

20

RH LH

[B] Pesante (istesso tempo)

(Ped. only 2nd time)

26

Flamboyant en verrassend

Een tweede portret van Daan Manneke

De componist Daan Manneke vierde op 7 november 2019 zijn 80ste verjaardag. Gedurende het gehele voorbije jaar vonden een groot aantal concerten, masterclasses en een symposium te zijner ere plaats. Ook werd hij een aantal malen door diverse kranten geïnterviewd en verscheen Manneke op tv bij het programma *Podium Witteman*. Hoog tijd voor een update van zijn latere orgelwerken en composities waarin dit instrument een belangrijke rol speelt. Inmiddels bestaat zijn oeuvre uit ca. 300 composities. Daan Manneke behoort inmiddels tot één der meest geziene componisten die Nederland kent.

Curriculum vitæ

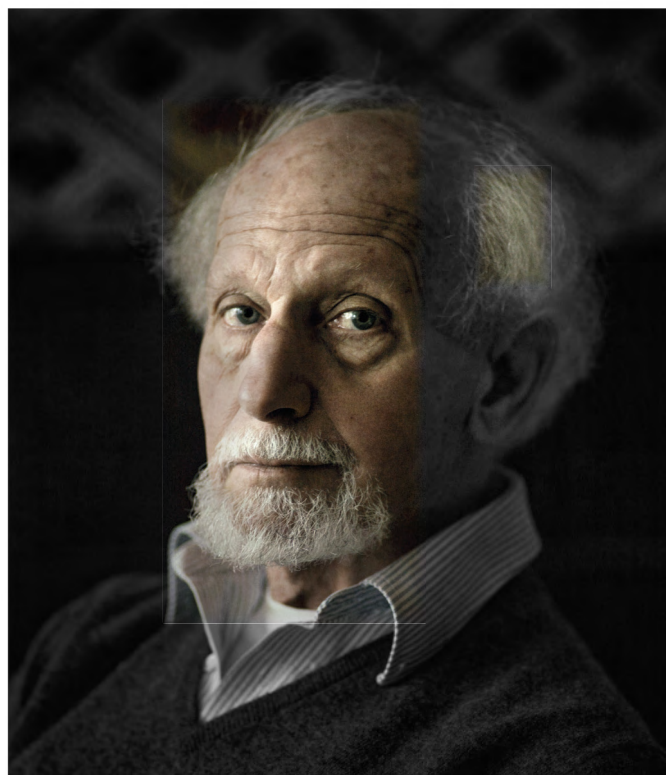
In *Orgelkunst*^[1] is in 2009 uitvoerig ingegaan op Mannekes muzikale levensloop. Niettemin komen in deze biografie ook andere aspecten aan bod die een breder beeld geven van zijn loopbaan. De componist heeft een aantal belangrijke docenten gehad die voor hem van cruciaal belang waren en die we nogmaals in vogelvlucht noemen. Adriaan Kousemaker (1909-1984, orgel en piano), Jan van Dijk (1918-2016, compositie), Louis Toeboosch (1916-2009), Huub Houët (1915-1991) en Kamiel D'Hooghe (°1929, orgel) en vooral Ton de Leeuw (1926-1996), zijn latere compositieleraar en goede vriend bij wie hij de Prijs voor compositie behaalde aan het Conservatorium van Amsterdam. Dankzij hem volgde Manneke ook nog enige lessen bij Olivier Messiaen (1908-1992).

Na zijn organistenperiode werd hij theoriëdocent en later de Leeuws opvolger als compositiedocent aan het toenmalige Sweelinck Conservatorium te Amsterdam.^[2]

Manneke was oprichter van het befaamde koor *Cappella Breda*, waarvan hij inmiddels afscheid heeft genomen en dirigente Elisabeth Blom zijn opvolgster is geworden. Hij kreeg maar liefst negen prijzen en onderscheidingen, waarvan de laatste in 2018. De Franse *Société Académique d'encouragement et d'éducation Arts-Sciences-Lettres* te Parijs reikte de componist de zilveren medaille (*Médaille d'Argent*) uit vanwege zijn verdiensten voor de Franse cultuur.

Manneke groeide op in Kruiningen (provincie Zeeland) als boerenzoon uit een streng protestants orthodox gezin waar met grote regelmaat alleen psalmen uit het *Geneefs Psalter* werden gezongen. Zijn moeder speelde voortreffelijk harmonium. Gelukkig is het *Geneefs Psalter* werelderfgoed geworden. Radio, profane muziek en andere zaken waren taboe binnen het gezin. Hij ervoer die thuisrust allerm minst als beklemmend. Door het veelvuldige zingen van die psalmmelodieën kent Manneke alle melodieën uit zijn hoofd en prijst terecht

de indrukwekkende kwaliteit van deze voor-christelijke (oud-testamentische) psalmteksten. Hij beschouwt die psalmen van 'thuis' als een bagage die je levenslang voedt. Als een kind met het gregoriaans is opgevoed dan ben je je *hele leven onder de pannen, een betere bron kun je niet hebben*, aldus de componist.^[3] Zo heeft dat thuis zingen van het *Geneefs Psalter* mede Mannekes zijn en compositorische denken bepaald. Toch kwam er al snel een kentering in het buiten de deur houden van profane muziek.

Daan Manneke (°1939). Foto © Tessa Posthuma de Boer

De allereerste leraar in zijn prille jeugd (tot aan zijn 12de jaar) was Johannes Harthoorn (1870-1951). Als autodidact leerde Harthoorn trombone spelen, dirigeerde hij kleine koren en blaasgezelschappen en gaf hij muzieklessen. Manneke vond hem een natuurtalent en spreekt dan ook met grote waardering over hem. Harthoorn gaf hem les in de eerste beginselen van de muziektheorie en uiteindelijk verschenen de *Inventionen* van J.S. Bach en diens *Kleine Präludien für Anfänger* op de harmoniumlessenaar. Daarna volgde Franck, Rheinberger, Karg-Elert, Mendelssohn en Wagner. En dát in een gezin, waar profane muziek om godsdienstige redenen lang buiten de deur bleef. Maar voor Harthoorn hadden ze diep respect, vandaar kennelijk die souplesse. Naar streng-kerkelijke omstandigheden en naar die tijd gerekend was al deze muziek als een frisse wind voor de jonge toekomstige componist.^[4] Het was echter Adriaan Kousemaker (1909-1984) die zijn jonge en begaafde pupil in belangrijke mate verder hielp. Niet alleen gaf hij uitstekend les, maar hielp hij zijn leerling ook met zijn prille werken te corrigeren en diens composities te publiceren in zijn muziekuitegeverij *Ars Nova*. Verder leidde Kousemaker hem op voor een staatsexamen piano dat Manneke op zijn 18de jaar met succes in Den Haag behaalde. Ondanks een heftige strijd met zijn vader stond Mannekes beslissing na dat pianodiploma vast: zijn toekomst werd niet het boerenbedrijf, maar de muziek.

Daan Mannekes oeuvre: zijn vroege periode en zijn eigenschappen

Als wij de late(re) composities van Daan Manneke beluisteren, kunnen wij die niet los zien van zijn werk uit zijn aanloop- en middenperiode, met daarin de markant geschreven (orgel)-composities.

Behalve die vier organisten stonden ook drie andere leraren centraal in het studielevens van de toen nog jonge componist: de eerder genoemde Johannes Harthoorn, Jan van Dijk en Ton de Leeuw. Gedurende die perioden ontwikkelde Manneke zich geleidelijk tot een toonsetter van groot formaat, gerespecteerd en terecht bewonderd door vele kenners en liefhebbers.

In die ontwikkeling passen dan ook de volgende elementen:

- een veelzijdige interesse in muziek- en 'gewone' literatuur. Met name de indrukwekkende en zeer ontwikkelde docent Jan van Dijk stimuleerde zijn vakleerling tot het lezen van filosofische werken. Maar ook gedichten en andere profane literatuur hadden Mannekes interesse;
- door zijn enorme affiniteit met de vocale aspecten van het componeren, rondt zijn tweede natuur, bewijst Manneke zijn kwaliteiten in vele koorwerken, al dan niet met orgel- of ensemblebegeleiding;
- grote verwevenheid met het aspect ruimte, zowel kerk- als andere ruimten. Hij noemde de ruimte zelfs 'zijn instrument'. Als geboren Zeeuw was hij van kindsbeen vast vertrouwd met het ruime agrarische landschap, lucht en de zee van zijn provincie. Maar het begrip 'ruimte' betekent voor hem veel meer dan het strikt materiële aspect daarvan;

- de 'archipelgedachte' vormt een structurele leidraad voor zijn componeren.

Die denkvorm heeft hij tijdens zijn studietijd bij Ton de Leeuw (1926-1996) ontwikkeld. Musicoloog Gerard van der Leeuw becommentarieert dat gedachtegoed als volgt: *Misschien wel het belangrijkste kenmerk van Mannekes muziek is zijn behoefte aan contrasten. Twee of meer werelden van klanken, 'karakters' worden in blokken naast elkaar gezet om in de loop van het stuk elkaar te naderen, af te stoten of eventueel een osmose met elkaar aan te gaan. Veel van Mannekes werk is geschreven in een blokkenstructuur. Typerend voor deze, in wezen dramatische manier van componeren is een aantal stukken Archipel voor diverse bezettingen. De titel is een hommage aan Zeeland, een archipel, waarin kleine zelfstandige gemeenschappen naast elkaar leven en elkaar wederzijds beïnvloeden [...].*^[5] De route van iemands leven vanaf de eerste geboortekreet tot aan het graf mag dan geplaveid worden met ups en downs die ons karakter vormen, maar bepaalde basistrekken bij iemand blijven altijd hetzelfde. Dat zien wij bijvoorbeeld duidelijk in Stravinsky's muziek. Ondanks zijn stijlveranderingen herkennen wij steeds dezelfde wezenskenmerken in zijn oeuvre.

Ton de Leeuw (1926-1996). Foto © Donemus.nl

Andere componisten bleken levenslang in staat te zijn een arsenaal aan compositietechnieken te gebruiken binnen een constant klankidoom. Gelukkig vaak zonder dat hun muziek routineus of sleets werd. Wij noemen bijvoorbeeld in Nederland Hendrik Andriessen (1892-1981) en Frank Martin (1890-1974), die als Zwitser in Nederland woonde. Tijdens langdurige verblijven te Zürich, Rome en Parijs in de twintiger jaren ontwikkelde hij zijn eigen idioom.^[6] We kunnen constateren dat Daan Mannekes eerste muzikale 'geboortekreet' juist lag in een omgeving die aanvankelijk elke vorm van profane muziek buitensloot, maar waar wél het *Geneefs Psalter* leefde, gespeeld en gezongen werd door het gehele gezin. Het was Johannes Hartshoorn, die in al zijn eenvoud voor de jonge Daan de juiste en inspirerende man op de juiste tijd bleek te zijn, en die ongedwongen binnen het gezin de deur naar andere muzieksoorten op een duidelijke kier heeft gezet. Muzikaal menens werd het toen Manneke, na Adriaan Kousemaker, professioneel orgellessenaar ontving van drie eminente organisten. Het is echter Jan van Dijk die hem vertrouwd

maakt met de vele aspecten van het beroepsmatige componeren. Deze veelzijdige, scherp-intelligente musicus en bourgondisch-humoristische levenskunstenaar had een grote invloed op zijn twintig jaar jongere student. Van Dijk was leerling geweest van Willem Pijper (1894-1947). Beiden waren ook vrijmetselaar. Pijper was Frans georiënteerd, en dat zal zeker invloed hebben gehad op zijn compositieerlingen. Toch eiste hij van hen geen epigonengedrag; ze moesten zelfstandig leren denken. Bij Jan van Dijk ontdekte Manneke de atonale stromingen van Arnold Schönberg (1874-1951) en Anton Webern (1883-1945), en dat resulteerde in het orgelwerk *Patronen* uit 1966 (volgens drs. Heino Vergouwen, 1965). Het werk bestaat uit vijf korte delen, gebaseerd op een twaalf-toonsreeks. Deel III heeft amper een reeks en is een fuga, met duidelijke tonale neigingen in de laatste paar maten. Manneke sprong nogal vrij met dat materiaal om.^[7]

Bekijken wij diens nog vrij prille (orgel)oeuvre, dan kunnen we rustig vaststellen dat het zojuist genoemde orgelwerk een sprong voorwaarts was ten opzichte van een compositie zoals *De zonne rijst* (1962/63, revisie 2008). Dat werk is eigenlijk een suite. Tussen de delen moeten de gedichten van Guido Gezelle worden voorgedragen. Het slotdeel is een reeks van vijf variaties op de melodie van de avondhymne *O Christus die de zonne zijt* (nr. 239 uit het *Liedboek* 2013 ofwel *Te lucis ante terminum*). Het werk in zijn geheel maakt een duidelijk traditionele indruk, waarin nog enigszins gebalanceerd wordt tussen de neobarokstijl en de meer kleurrijke Franse richting. Het slot van deel IV is op een 'unheimische' manier verrassend in de versie 2008. Historisch belangrijk is de herziene partituur met een bijgesloten cd, waarin Manneke zelf deze compositie in zijn jongere jaren heeft uitgevoerd.

Ik heb de kleine kroniek voor orgel *DE ZONNE RIJST* [...] veertig jaar geleden geschreven voor het prachtige Delhay-orgel (1770, verbrand in 1972) in de Gertrudiskerk van Bergen op Zoom.

Sinds jaar en dag ben ik een groot liefhebber en bewonderaar van de poëzie van de Vlaamse priester-dichter Guido Gezelle (1830-1899). Hoewel *DE ZONNE RIJST* een autonoom muziekstuk is, stond me bij het schrijven ervan de klank en kleur van Gezelles werk voor ogen. Het verdient mijn voorkeur de teksten van Gezelle voor de betreffende onderdelen te (laten) reciteren.

Hoewel *DE ZONNE RIJST* als een doorlopende suite is geschreven, is het zeer goed denkbaar dat de delen apart worden uitgevoerd. Er kan op die manier een zelf te bepalen suite worden samengesteld. Op zijn beurt is deel VIII [Aleer het licht...] al een voorbeeld van een dergelijke zelfstandige suite.

Daan Manneke

De ooit eerder besproken en zilverachtig klinkende *Trois Petites Symphonies* (1967) verraden duidelijk de invloeden van de Parijse grootmeester Olivier Messiaen. Vooral het tweede deeltje lijkt nog sporen te dragen van de langzame momenten in *Les mains de l'abîme* uit Messiaens *Livre d'Orgue* (1951). Ook een vroege voltrefter was *Psalm 121* voor gemengd koor, volgens de componist met invloeden van Francis Poulenc (1899-1963), Olivier Messiaen (1908-1992) en Paul Hindemith (1895-1963), en naar zijn zeggen geschreven op z'n 21ste jaar. Manneke vindt dat vroege werk beginnersgeluk, omdat die compositie hem zo gemakkelijk in een middagje uit de pen vloeide...

PATRONEN

DAAN MANNEKE

FESTIVO MA NON TROPPO

Copyright © 1967, nr. 658 Edition Ars Nova, Goss
This edition (1998) available at Donemus
Paulus Potterstraat 16, 1071 CZ Amsterdam
Printed in The Netherlands

in tegenstelling tot het veel gerijptere 'zwoegen' en kritische nadenken bij zijn latere composities.^[8] Niettemin heeft dat koorwerk tot nu toe enorme bekendheid gekregen.

Een later werk dat bekendheid kreeg was *Messe de Notre Dame* (1986) voor gemengd koor a capella. Heel belangrijk voor hem was zijn eerste bezoek in 1968 aan zijn toekomstige leraar Ton de Leeuw. Deze bestudeerde onder andere zijn werk *Patronen*, en deze compositie werd Mannekes 'paspoort' voor verdere studie bij die eminente componist. Voornoemd jeugdwerk was nog richting-zoekend, maar kleine kiemen voor later begonnen zeker de kop op te steken.

Dat geldt ook voor het middendeel uit het vroege werk *Dialogen voor trompet en orgel* (1964), waar zich een duidelijke neiging naar verstilling ontvouwt door lange, bijna statisch aangehouden orgelpunten. Manneke vertelde in het Nederlandse tv-programma *Podium Witteman* ook dat Messiaen zijn grote ideaal was, aangezien hij als organist veel werk van hem speelde en hijzelf enige analyselessen van deze geniale meester heeft gevolgd. Latijnse invloeden merken we zowel bij Willem Pijper als sommigen van zijn leerlingen Rudolf Escher (1912-1980) en Henriëtte Bosmans (1895-1952). Ook bij de eigenzinnige éénling Matthijs Vermeulen (1888-1967) vertonen zich in zijn vroegere kamermuziekstukken en in zijn eruptieve tweede symfonie *Prélude à la nouvelle journée*

(1920) Latijns gerichte elementen. Manneke ontsnapte dus niet aan Messiaens visionaire en Franse invloed. Bovendien had hij, ondanks de seriële dominantie, het Frans gerichte compositieklimaat in Holland gedeeltelijk mee.

We zijn geneigd Mannekes (jeugd)werk in een aantal opzichten 'onbevangen en zoekend' te noemen, met de drie composities - *Psalm 121*, *De zonne rijst*, en *Patronen* - als markante haltes binnen zijn jeugdjaren. Vanzelfsprekend was ook het aangereikte 'gereedschap' door van Dijk en de Leeuw medebepalend voor zijn verdere ontwikkeling. Ondanks zijn respect voor zijn medecomponisten, zoals de vijf 'notenkrakers', had hij geen affiniteit met hun maatschappelijke protesten en opstandigheden in die roerige jaren. Manneke zat, net als zijn leraar Ton de Leeuw, muzikaal gewoon anders in elkaar ...

De middenperiode

Als wij Mannekes orgelwerken beluisteren, dan geldt als een markant eerste hoogtepunt *Pneoo* (1979).

Een werk met deze muzikale taal was in Nederland nog niet eerder gehoord. *Pneoo* betekent letterlijk: 'blazen/ademen, wind/geest'. Het zeer suggestieve, bruserend-vitale werk, met ook spannende, verstilde momenten, blijkt een markante en indrukwekkende scheidslijn te vormen tussen zijn artistieke en getalenteerde jeugd en een volwassen uitgroei.

In deze situatie van artistieke rijpheid volgden dan ook vaak orgelwerken, die niet alleen een zekere charme bezitten, zoals bijvoorbeeld *Organum* (1986), maar in andere stukken ook afgewisseld werden door bruusk-viriele passages én momenten die tegen het seriële denken aanschuren, zonder dat te zijn. Van deze meer dwingend langzame(re) momenten ervaren we soms zelfs een statische rust en ontspanning, zoals we dat horen in het werk *Et in tempore vesperi erit lux* (1991, O.T. Zacharia 14 vs 7: 'Ten tijde des avonds zal het licht wezen'). Zelfs in de provocerende bruutheid binnen deze compositie klinkt een aspect van verholen charme door, met gregoriaanse citaten en sterk modale, doch vitale momenten.

Na de *Symphonies of winds* (*come o winds and blow through the four organs* 1996) mag het mega-werk uit deze middenperiode: *Offertoire sur les grands jeux* (1996, vijfdelig) tot de top worden gerekend van Mannekes orgelwerken uit die jaren. Buiten de orgelcomposities heeft onze toonzetter volgens de meest recente compositielijst op zijn website totaal 109 vocale werken gecomponeerd, al dan niet met begeleiding

van grotere en kleinere ensembles of orgel, 73 kamermuziekwerken, 13 orkestcomposities, 11 beiaardwerken en 3 opera's. Kenmerkend is het hoogste aantal vocale composities, vaak op bijbelse en Latijnse, maar ook profane teksten.

Zo noemen we nog meer zaken:

- Het psalmenverleden vanuit zijn jeugd speelt dus in menige compositie een markante rol.

Een aantal werken zijn specifiek op psalmteksten gecomponeerd en wel de psalmen 19, 50, 51, 82, 117, (2x) 121, 122*, 124*, 126*, 130, 131*, 133. Vier psalmen (1976, zie ook *) op teksten van dr. Marie van der Zeyde en dr. Ida Gerhardt, zijn geschreven voor vocaal (instrumentaal) ensemble en opgedragen aan Jan Boeke (1921-1993), organist, kerkmusicus en conservatoriumdocent. In het laatste deel wordt een cantus firmus bij het koor als 'kleur' meegespeeld door de trombone.^[9] Verder vervaardigde de componist een

Psalmenrequiem (2005) voor gemengd koor en harp op verzoek van Paul Hameleers. (1920-2010, zanger/dirigent). Hoe belangrijk dat aspect is voor Mannekes composities blijkt ook uit 'eenvoudiger' werk. Zo verschenen er bij Uitgeverij Boekencentrum BV in 1985 en 1991 twee boekenbundels voor gevorderde amateurs en studerende organisten die behoefte hadden korte voorspelen uit te voeren bij de kerkdiensten.

^[10] Ook Daan Manneke deed daaraan mee en leverde diverse korte psalmvoorspelen in, waarvan sommige psalmen van een verbluffende eenvoud en een overzichtelijke structuur zijn, zonder al te veel verlies van zijn eigen klankidroom.

- De toepassing (op moderne manier) van compositietechnieken uit de middeleeuwen en renaissance, zoals in het *Psalmenrequiem* en in *Three times* (1974) voor gemengd koor en ensemble bewijst Mannekes grote behoefte aan deze technieken die voortspruiten uit zijn brede interesse voor middeleeuwse muziek en renaissance.
- Onder de talrijke uitvoerenden van zijn werk, zowel koren als solisten, noemen we de oud-stadsorganist in Haarlem en oud-Westerkerkorganist in Amsterdam: Jos van der Kooy (°1951). Hij heeft met grote inzet het werk van de componist uitgevoerd en gepromoot.
- De rasmuzikale panfluitist Matthijs Koene (°1977) heeft eveneens composities van Manneke gespeeld en is bekend geworden doordat hij de panfluit internationaal op de muzikale kaart heeft gezet.

Bologna, 1980, Arvo Pärt en Daan Manneke. Foto: verzameling Daan Manneke

OFFERTOIRE SUR LES GRANDS JEUX is geschreven in opdracht van Koninklijke Ahrend n.v., Amsterdam, ter gelegenheid van haar honderdjarig bestaan (1896 - 1996).

De compositie is opgedragen aan Koninklijke Ahrend n.v., in het bijzonder aan de heer J. C. Koenders. Zijn grote belangstelling en enthousiasme voor het orgel en de orgelliteratuur zijn hartverwarmend.

OFFERTOIRE SUR LES GRANDS JEUX is een hommage aan de Franse orgelcomponist en organist aan de kathedraal van Reims Nicolas de Grigny (1671 - 1703).

Met de titel van deze compositie wil ik enerzijds mijn dank uitspreken aan de opdrachtgever; anderzijds poogt het werk de charme en grandeur op te roepen van de Franse hoog- en laatbarok met haar beroemde orgelmeesters, zoals François Couperin en Nicolas de Grigny.

De opdracht voor deze compositie werd verleend op instigatie van Jos van der Kooy, cantor/organist van de Westerkerk te Amsterdam en stadsorganist van Haarlem. Hij gaf de eerste uitvoering op 21 juni 1996 in de Westerkerk tijdens een door Koninklijke Ahrend n.v. georganiseerd concert dat deel uitmaakte van het project *Nieuwe Muziek in de Oude Wester*.

OFFERTOIRE SUR LES GRANDS JEUX is geschreven voor een mechanisch orgel met drie manualen en pedaal.

Daan Manneke

Offertoire sur les grands jeux

RW: Tutti, HW: HW+BW
RW: Tutti
BW: Tutti
Pc: Tutti, HW: RW

Daan Manneke
(geb. 1959)

I. Impetueux ♩ 4/4 - Rit. de jeu - Les Grands Jeux

Hoofdwerk

Pedaal

17

A. Duo, idem tempo / Les Trompettes

HW-BW

Allegro

© Copyright 1996 by Donemus, Amsterdam

- Ook de accordeonist Vincent van Amsterdam (°1989) heeft composities van onze toonzetter uitgevoerd, zij het dan in diverse bewerkingen.^[11]
- De laatste jaren verdedigt de Russisch-Nederlandse pianiste-organiste Jelena Bazova Mannekes orgelwerken. Zij is organiste in de Sacramentskerk te Breda. In Rusland behaalde zij de hoogste prijzen voor beide vakken en is momenteel hoofdvakdocente piano aan het Fontys Conservatorium in Tilburg.

Onder de vele kleinere en omvangrijkere koorwerken noemen we ondermeer: *Job* (1976, 40 min.) voor bariton, mannenkoor, twee trompetten, trombone, bastrombone en drie slagwerkers. Veel latere werken: *Plenum* (1989, 30 min.) voor twee gemengde koren, harp, orkest en *Forum* (1999, 25 min.) voor dubbelkoor, blazers en slagwerk. Een prachtig klinkende compositie is het kleine werk voor vrouwenkoor en orgel *Mezza di voce* (1992) en opgedragen aan dirigent Albert Wissink. De compositie is in alle bescheidenheid een klankjuweel, vervaardigd door een inmiddels ervaren toonzetter, die op velerlei fronten duidelijk weet hoe hij zijn rijke, eigenzinnige en vitale, maar ook tere en sacraal getinte oeuvre weet te presenteren.

De periode vanaf ca. 2000 tot heden

De componistenpositie van Daan Manneke staat nog steeds op een hoogtepunt. Zijn ontwikkeling en erkenning is door de jaren heen evenwichtig gegroeid, met alles wat daarbij hoort: prijzen en onderscheidingen. De grilligheid is weliswaar wat milder geworden en de tonale aspecten van zijn klankidroom meer uitgesproken, maar toch blijft zijn markante herkenbaarheid nog steeds fris; misschien soms minder onvoorspelbaar, maar zeker verrassend. De componist zegt zelf hierover [...] *ik denk dat in 't algemeen met het ouder worden de nuanceringen interessanter worden dan de hoekige kantigheden. Als ik mijzelf toch in een retrospectief zie zijn de stukken in die zin zachtmoe-diger geworden.*^[12]

In die periode rond 2000 tot einde 2019 zijn er naast zijn orgelcomposities ook omvangrijke werken verschenen van een muzikaal kapitale kwaliteit. Enkele daarvan bespreken we zonder te veel buiten de (orgel)lijntjes te kleuren. Allereerst het *Concert voor orgel en drie koren*, *Te Deum* (2011) met als ondertitel het *Tweede Utrechter Te Deum*. (G.F. Händel schreef namelijk in 1713 het eerste *Utrechter Te Deum* ter gelegenheid van de Vrede van Utrecht. De Spaanse successieoorlog werd beëindigd). Mannekes tiendelige compositie met een concertante orgelpartij en drie gelijkwaardige, ruimtelijk opgestelde koren is geschreven ter gelegenheid van Jan Jansens afscheid als organist van de Utrechtse Domkerk.^[13] Het omvangrijke werk duurt ca. 30 minuten. Veel compositietechnieken heeft Manneke in dat ronduit meesterlijke stuk geïnvesteerd, o.m. een canon (à 10, laatste deel), een passacaglia voor vrouwenkoor en orgel als eerbetoon aan de vijftiende-eeuwse renaissance-meesters, bourdonblokken, gregoriaanse frasen, evocaties (*Sinfonia* in b van J.S. Bach, BWV 801 en Anton Bruckners

Tē Deum) enz. Alles bij elkaar genomen is deze compositie een geïnspireerd commentaar op een rijke Europese muziektraditie. Zoals in al mijn werk speelt de ruimte een essentiële rol: dichtbij en veraf, naderen, verdwijnen en ter plekke blijven. Feitelijk is de immense, gotische ruimte van de Domkerk een meespelend instrument, een resonantiegewelf, aldus de componist.^[14] Naast deze compositie noemen we nog twee andere monumentale koorwerken: *Canti Ornati per cori spezzati e organo* (2013) [bijbelteksten] opgedragen aan Gijs Leenaars en Leo van Doeselaar en *Aube, symphonies pour quatre chœurs et orgue* (2015) [Arthur Rimbaud] opgedragen aan Luuk Zagt.

Een ander opzienbarend werk werd vervaardigd in 2018: de pianocyclus *Grote Archipel* (2017/18), opgedragen aan zes pianisten, waaronder Ralph van Raat, Jelena Bazova, en Hannes Minnaar. Zo vermeldt de programma-inleiding: Op respectabele leeftijd besloot Manneke zijn magnum opus te schrijven en wel voor het instrument, waar hij zijns inziens in het verleden te weinig gebruik van heeft gemaakt, te weten de piano. In dit grote werk kijkt Manneke terug op zijn oeuvre, van jeugdwerk tot recente composities. [...].^[15] De componist zegt daar zelf over: Dit stuk is ingegeven door de musici, te beginnen Geoffrey Madge. Hij heeft me van begin af aan aangespoord een substantieel pianostuk te schrijven, maar het is er vijftig jaar niet van gekomen. Dit is een van de weinige stukken die ik niet in opdracht heb geschreven. Een opdracht verplicht. Dat wilde ik niet. Ik had geen deadline, ik had geen afgebakende afspraken. Ik heb er de tijd voor genomen. Die tijd was natuurlijk niet eindeloos. Ik mag me dan niet oud voelen, het leven wordt wel bepaald door eindigheid. Ik vond dat dit stuk nog gemaakt móest worden.^[16]

Mannekes laatste orkestwerk dateert uit 2010, revisie 2011: *Ciaccona/ Answering the Question*. Charles Ives (1874-1954, Amerikaans componist en pionier moderne muziek) schreef in 1906 *The Unanswered Question*.

Het werk bestaat uit drie hooflagen:

1. Solotrompet, steeds dezelfde, atonale melodie spelend ('vraag');
2. Houtblazerskwartet, dat ook atonaal steeds heviger een antwoord probeert te geven;
3. Strijkkwartet: tonaal, als symbool voor het eeuwige voortschrijden van de tijd.

De houtblazers geven de zoektocht op en bespotten uiteindelijk de trompet ...^[17] Zo verklaart Manneke bij zijn orkestwerk ... De onverenigbaarheid van stijlen verklaart de cryptische titel bij Ives. Het is de onbeantwoorde vraag hoe het één met het ander kan samenkomen. Het opent met een soortgelijk strijkersdecor als bij Ives in een herkenbaar D-groot. Vervolgens zijn er muzikale episoden die a.h.w. een commentaar vormen op deze strijkers. Het zijn fragmenten van eigentijdse muziek die er haaks op staan en ontwrichtend werken. Daarna hoor je allerlei mengvormen, waarbij de tegenstellingen worden opgeheven. Essentieel zijn de verbindingen tussen de diverse typen muziek met de harp als bindend element. Zo geef ik in mijn stuk een antwoord op de vraag die Ives zich mogelijk stelde.^[18]

Het is goed zowel Ives' werk als dat van Manneke te beluisteren voor het juiste vergelijk. Zowel de milde 'helende' als de 'ontwrichtende' episoden passeren in een overtuigende 'optocht' het oor van de luisteraar. Wie bijvoorbeeld naar de grillige momenten van laag koper meerdere keren luistert, kan een groot respect krijgen voor de fascinerende verwevenheden binnen deze episode. De zo belangrijke harp behaagt niet met aangename klank-guirlandes, maar presenteert nuchter in steeds betonende, soms sturende akkoorden het klank- en structuurverloop. Soms lijkt het erop alsof de componist héél behoedzaam-nostalgisch terugblijkt naar klanksferen, rondom de laatromantiek.

Naast de orgelstukken componeerde Manneke ook voor harmonium. Gelukkig beschouwt men het harmonium weer als een volwaardig kunstinstrument. Naast enige vocale werken met harmoniumbegeleiding (o.m. *Seven Last Words* (2010) voor koor en harmonium) heeft Manneke voor harmoniumsolo in 2002 *Archipel VII/Preludes, Choral & Tombeau/Hommage à César Franck* geschreven; opgedragen aan Dirk Luijmes en Klaas Hoek. Hij citeert twee thema's van César Franck (o.a. beginmaten Choral III). Interessant is de manier waarop de componist met die gegevens omgaat. Het doet enigszins denken aan een spiegeling van bv. woonhuizen in volkomen stil grachtwater, totdat de wind opsteekt en de rimpels het beeld vervormen, hoewel het eigenlijke beeld van die huizen wezenlijk hetzelfde blijft. Het werk klinkt, ondanks levendige momenten, in wezen heel mild en expressief. Ook voor de

jubileringe *Harmonium Vereniging Nederland* vervaardigde Manneke een kort en levendig stukje: *Da Ardito a Grave* (2015).

In 2009 volgde er een kleine *Hommage aan Kamiel D'Hooghe*, voor zijn 80ste verjaardag. D'Hooghe was indertijd één van zijn orgeldocenten. In het kleine stuk is de naam van zijn oud-leraar in noten verwerkt, evenals de melodie van een oude avondhymne (*Te lucis ante terminum*) maar dan wel met een vererende tekst aan zijn vroegere orgeldocent. Het werk is als manuscript geplaatst in *Orgelkunst*.^[19]

In 1972 ging in de Grote Kerk te Bergen op Zoom het waardevolle Delhay-orgel uit 1771 bij een brand tijdens de kerkrestauratie geheel verloren. Daan Manneke was daar organist van 1958-1969. Hij heeft daar nog een opname gemaakt van zijn werk: *De zonne rijst*.

De firma Verschueren (Ittervoort) restaureerde het latere Ibach-orgel (1864) tussen 2009-2011 en de Stichting Restauratie Ibach-orgel, gaf Manneke een compositie-opdracht tot het schrijven van *Spatium/Omnis Spiritus Laudet Dominum* (2011). Zo licht de componist toe: *De titels van de verschillende delen van Spatium zijn ontleend aan een tweetal motetten van de renaissance-componist Jacob Obrecht (1457/58-1505), die van 1479-1484 als koorleider aan de Sint-Gertrudiskerk van Bergen op Zoom werkzaam was: Omnis spiritus laudet Dominum en Parce Domine. Ook zijn enkele citaten uit deze motetten in mijn werk gebruikt. Daarmee is deze compositie tevens een hommage aan Jacob Obrecht.*^[20] Vandaar de Obrecht-citaten in dit vijfdelige werk en behalve een opdracht aan Hans Smout (zanger, kerkmusicus in Bergen op Zoom) is dit werk ook een hommage aan deze laatmiddeleeuwse componist. Deel I (*Omnis Spiritus*) is een zeer levendig begin, met driftig repeterende 16de motieven, in toom gehouden door langdurig overgebonden klankformaties in de RH. Onder de letters B en C werkt het drukke notenbeeld toe naar een lang aangehouden akkoord, met felle, rusteloze pedaal-motieven. Letter F is een rustig 'cantando', met een Obrecht-citaat. Het deel eindigt zeer vurig. Deel II (*Confiteor*) is het getransponeerde vierde deel uit *De zonne rijst*. Deel III (*Parce Domine*) presenteert in het pedaal een hoge cantus firmus tegen de achtergrond van cortège-achtige accordiek in de RH. Zeer ijl, licht en stemmingsvol zijn in deel IV de rijk versierde contrapunten met in de alt het 'Deo gratias' geciteerd. Ook lange achtergrondklanken beheersen dit deel. Mooi gesitueerd zijn ook de bicinia (Obrecht) met de teksten 'Miserere nobis' en 'Agius tibi gratias'. Het daarop volgende vierde deel (*Agnus Dei*) is een 'in memoriam'-stuk voor Maurice Pirenne (1928-2008, priester/organist/componist). Dat deeltje is ook zelfstandig uitgegeven en besproken we later. Deel VI (*Omnis spiritus laudet Domino*) doet in zijn vurigheid en de vele herhalingsmaten bijna denken aan de repetitieve muziek, ware het niet dat bij letter V met snelle stijgende reeksen een onrustige atmosfeer wordt gesuggereerd. Na een korte herhaling en een groot crescendo sterft de luidheid vrij plotseling weg en lost op in serene citaten van Obrecht. *Agnus Dei* (zomer 2009, in Mannekes partituurlijst staat 2010) was een opdracht van N.S.G.V. Haarlem-Amsterdam.^[21] Het kernachtig gecomponeerde werk is zeer eenvoudig van

bouw en structuur; in de laatste dertien maten horen wij de cantus firmus, prachtig en kleurrijk geprofileerd ten opzichte van de beide handen. Op YouTube speelt Jelena Bazova heel fijnzinnig deze korte compositie op 'haar' Flentrop-orgel in de Sacramentskerk te Breda.

Voor de *Orgelsommer* in Dornum, waar het historische orgel van Gerhard von Holy (1711) staat, schreef Manneke op verzoek van Andreas Liebig zijn *Kleines Konzert für Dornum* (2011), opgedragen aan hem en Jos van der Kooy. Het relatief korte werk begint met een vitale toccata, daarna een ijl afgewogen langzaam deel en tenslotte een *cantus firmus Frysicum*, geïnspireerd door en gebaseerd op de melodie *Frysicum* uit de *Winsummer orgeltabulatuur 1431*. Jelena Bazova speelt het gehele werk op YouTube.

Ook het draaiorgel komt aan z'n trekken met het in 2011 geschreven *L'istesso tempo*, gevolgd door het *Concert voor orgel en trompet* (2011) op verzoek van Piet van der Steen (orgel) en Peter van Dinther (trompet). *Ligatura* (2015) is geschreven voor Jos van Der Kooy ter gelegenheid van zijn 25-jarige stadsorganistschap in Haarlem. Op diens Haarlemse afscheidsconcert in 2017 speelden Jos van der Kooy en Matthijs Koene *Ligatura* (2015) voor orgel, met een panfluitpartij daaraan toegevoegd. Het werk wordt niet alleen beheerst door de ons vertrouwde heftig-vitale episoden. Ook bij de zachtere, soms statisch aandoende momenten ontbreekt het allerm minst aan kleur en afwisseling. Boeiend is de uitmonding naar de Geneefse Psalm 8 (de eerste melodieregel), kennelijk een favoriete psalm van de componist. Interessant is de spanningsvolle wijziging van die regel, waarna een andere cantus firmus in het vizier komt en het stuk spoedig eindigt.

Opnieuw bewijst de componist zijn verbondenheid met de psalmen door een opdracht van Jos van der Kooy te honoreren met een psalmenbundel: *Le Bouquet, Concert pour Orgue* (2016). In een uitvoerig voorwoord licht Manneke het karakter van sommige psalmen toe en zijn voorkeur voor [middelgrote tot] grote orgels en ongewone registraties.^[22] Het werk is aan Van der Kooy opgedragen. Het zijn vaak psalmen, waarbij we bijna 'traditiegetrouw' tegen een soms bruisende virtuositeit in de handen een 'bijna'-cantus-firmus horen. Manneke schuurt hierin duidelijk tegen de traditie aan. Andere stukken daarentegen zijn geraffineerd geconstrueerd, met uitgekende registraties. Elke psalm is ook voorzien van een zangmelodie met eenvoudige, maar doeltreffende begeleidingen.

In 2018 componeerde Manneke twee kleine werken: *Ordre, Petit Hommage à Marin Marais* voor toestinstrument (oorspronkelijk voor klavecimbel). Commentaar componist: *Deze [anachronistische] Ordre evocert enigszins de Franse barok. En ik geef deze compositie dan ook de ondertitel «Petit Hommage à Marin Marais», de meester van de variatie.* Het is een melodie (*Te lucis ante terminum*) met vijf variaties. Het andere kleine en korte werk is gecomponeed ter gelegenheid van Aart Bergwerffs huwelijk met Lisette Ooms: *Pièce d'orgue pour le mariage de M. B. en Mme. O.*, opgedragen aan het bruidspaar.

Ook de *Evocazione-Fantasia Cromatica* [SwWV 258] (2019) is een verzoek en een opdracht van (en aan) Van der Kooy. Het is een kort kaleidoscopisch orgelwerk, dat als een praeludium moet dienen, direct voorafgaand aan de beroemde *Fantasia Cromatica* van de beroemde Amsterdamse renaissancemeester. Opvallend is weliswaar het afwisselende, maar ook ingetogen karakter. Op listige wijze zijn de namen van Sweelinck en Bach in het stuk verwerkt. Er is inmiddels een cd verschenen van deze psalmen, de *Evocazione*, en Sweelincks Fantasia vanwege Mannekes 80ste verjaardag.^[23]

Ter gelegenheid van het 1000-jarige bestaan van De Basler Münster (1019-2019) kreeg de componist de vererende opdracht van de *Verein Orgelkonzerte im Basler Münster* een zeer uitgebreid orgelwerk te schrijven: *Basler Psalmen* (2019). Opnieuw spelen de psalmen een grote rol. In een toelichting lezen we: *De compositie bestaat uit zeven delen en is gebaseerd op een zevental psalmmelodieën uit het Geneefs Psalter. De keuze van deze zeven psalmen kwam tot stand in zorgvuldig overleg met dr. Franz Christ en Andreas Liebig. Met deze psalmen heeft de Basler Münster-kerkgemeenschap een eeuwenlange, innige traditie. Feitelijk is de gehele compositie één monumentale, zich steeds ontwikkelende Fantasia-Toccata, globaal opgebouwd in een symmetrische vorm. De oneven delen I, III, V en VII zijn de grote, stuwende dragers van deze fantasia. De tekstinhoud van deze psalmen is uitbundig en stralend. De even delen II, IV en VI hebben een ruimtelijk, stil en contemplatief karakter. De delen I, II en III zijn min of meer symmetrisch, met in het centrum (deel II) een groot Orgelvorspiel. Het beschrijft de rust en de status quo in verschillende lagen van Het Huis. Eveneens symmetrisch zijn de delen V, VI en VII. In het centrale deel (deel VI) klinken de evocatieve Franse-barokvariëaties gebaseerd op de melodie van psalm 118. Tenslotte is er een symmetrie over het gehele werk: I-VII, II-VI, III-V en in het centrum IV. In dit 'absolute' centrum prijkt een Konzert für Sopran und Orgel op een tekst uit Querela Pacis (1517/18) van de in Rotterdam geboren en in Bazel overleden Desiderius Erasmus (1466-1536), de beroemde humanist. Het graf van Erasmus bevindt zich in het Münster van Bazel.*^[24]

Voor het bekijken/bestellen van Mannekes orgel- en andere partituren adviseer ik de site van de componist op te zoeken: www.daanmanneke.nl

Van harte wensen we deze toonkunstenaar nog veel goede jaren toe om zowel de uitvoerenden als luisteraars nieuwsgierig te houden met zijn nieuwe, frisse en hoogstaande composities.

Eindnoten

- 1 Kees Weggelaar, 'Flamboyant en onvoorspelbaar: een portret van Daan Manneke' in *Orgelkunst* 32 (2009), p. 262-271.
- 2 Huidige benaming is *Conservatorium van Amsterdam, Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten*.
- 3 Interview met Jeanet Meijs in het tv-programma *Meijs op Zondag* van zaterdag 23 maart 2015 (aflevering 15). Zie YouTube: <https://www.youtube.com/watch?v=6GUdoVHlKNU>
- 4 Daan Manneke, *Mijn leermeesters, beelden en herinneringen aan mijn vier compositieleraars*, 2013.
- 5 Drs. Gerard van der Leeuw in www.daanmanneke.nl
- 6 [https://www.wikipedia.org/wiki/Frank_Martin_\(componist\)](https://www.wikipedia.org/wiki/Frank_Martin_(componist))
- 7 Hoestekst van Heino Vergouwen bij cd *Daan Manneke - Offertoire sur les grands jeux, Jos van der Kooy, orgel*. Erasmus Music & Media (242), © 1998.
- 8 Daan Manneke bij *Podium Witteman*, tv-programma van 3 november 2019.
- 9 Toelichting componist bij de partituur, Donemus, uitgavenr. 0642.
- 10 Het gaat om de bundels Orgelboek bij de 491 Gezangen (het 'blauwe' boek) 1985; Koraalbewerkingen over de 491 Gezangen (het 'witte' boek) 1991 en in hetzelfde jaar Koraalbewerkingen over de 150 Psalmen. Zowel in 1985 en 1991 werden de boeken geredigeerd door Willem Vogel, dr. Hans van Nieuwkoop en eindredacteur Jan D. van Laar.
- 11 Het betreft *Trois Petites Symphonies voor orgel* (1967).
- 12 Portret van Daan Manneke in *Docwerk tv*.
- 13 Daan Manneke, [cd] 't *Gaan balken lichts dwars door den choir...*' hoestoeilichting van de componist. Uitgave: Discodrom DSD1821270611. Het werk is ook op YouTube te beluisteren.
- 14 Zie voetnoot 13.
- 15 Concertaankondiging van 12 oktober 2018 in de Zeeuwse Concertzaal te Middelburg.
- 16 Ernst Jan Rozendaal, 'Daan Manneke: Van Kruiningse boerenzoon tot bijzondere componist' in *PZC Zeeuws Nieuws*, 09 september 2018.
- 17 Wikipedia over *The Unanswered Question*.
- 18 Commentaar van een omroeper overgenomen op een niet-officiële cd.
- 19 Daan Manneke, 'Aler het Licht ten avond raakt...' in *Orgelkunst* 32 (2009), p. 270-271.
- 20 Toelichting van de componist bij de cd-partituur van *DoNeMus*.
- 21 N.S.G.V. = Nederlandse Sint-Gregoriusvereniging.
- 22 Zie advies in de orgelpartiturenlijst van Daan Mannekes website.
- 23 *O nostre Dieu et Seigneur aimable – Hommage à Sweelinck, Gerben Budding, orgel*. Uitgave: Excellent Recordings (ER 137519), www.diamondline.nl
- 24 Tekst ontleend aan 'Muziek in de Cathrien' bij een concert van Andreas Liebig op 26 oktober 2019 in de Stadskerk Sint Cathrien te Eindhoven t.g.v. Daan Mannekes 80ste verjaardag.